

УДК 342.76/78

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-4655-2869](https://orcid.org/0000-0002-4655-2869)**Озель Віталіна Іванівна,**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри конституційного і адміністративного права,
юридичного факультету Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій,

Київ, Україна

ОСНОВНИЙ ЗАКОН – ГАРАНТІЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню ролі Конституції України як Основного Закону держави у гарантуванні прав і свобод людини в умовах воєнного стану. Проаналізовано можливі межі обмеження прав людини в умовах війни та конституційні гарантії їх захисту.

Ключові слова: Конституція України, права людини, воєнний стан, захист прав людини.

Annotation. The article is devoted to highlighting the role of the Constitution of Ukraine as the Basic Law of the state in guaranteeing human rights and freedoms under martial law. The possible limits of the limitation of human rights in the conditions of war and the constitutional guarantees of their protection are analyzed. This topic has gained the greatest scientific interest recently due to the peculiarities of the implementation of human rights in the conditions of an international armed conflict. Undoubtedly, the armed aggression on the part of the Russian Federation began back in 2014, but starting from February 24, 2022, it became full-scale with the open use of the Russian armed forces and shelling of civilian infrastructure and the population throughout the territory of Ukraine.

Human rights and freedoms in the conditions of martial law undergo significant negative transformations due to objective reasons. The primary task of the state during the war is the protection of sovereignty, independence, and territorial integrity. Security, defense and military necessity measures come to the fore, which often cannot be combined with the absolute observance and implementation of all rights and freedoms of persons who are in the territory of the war. The constitutional Human rights cannot be limited, except in the cases provided for by the Constitution of Ukraine. The Basic Law of Ukraine (Article 64) provides for the possibility of establishing certain restrictions on rights and freedoms in the conditions of martial law and state of emergency.

In the presence of a real external threat and military invasion, the state must balance between the use of force and all means of the military mechanism, on the one hand, and the restrictions established by the Constitution of Ukraine. Restrictions on human rights are caused by the increased need to apply all necessary measures to protect life, health, and dignity of people, as well as in the interests of national security, sovereignty, and territorial integrity of the state. Considering the circumstances of the interstate military conflict, in our opinion, more attention should be paid to international norms regarding the rules of waging war and guaranteeing human rights in this area with maximum implementation of these norms in all spheres of legal relations.

Key words: Constitution of Ukraine, human rights, martial law, protection of human rights.

Актуальність дослідження. Права і свободи людини, їх закріплення та гарантування є постійно актуальною тематикою наукових досліджень, розробок законодавців та інтересу звичайних громадян. Найбільшого наукового інтересу ця тема набуває останнім часом через особливості реалізації прав людини в умовах міжнародного збройного конфлікту. Безперечно, збройна агресія з боку Російської Федерації розпочалася ще у 2014 році, проте починаючи з 24 лютого 2022 року вона набула повномасштабного характеру з відкритим використанням збройних сил та обстрілів цивільної інфраструктури та населення на всій території України.

Війна внесла свої корективи в усі сфери суспільного життя на території України. За оцінками ООН, оприлюдненими 29 червня 2022 року у звіті Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ), було задокументовано «тисячі порушень прав як цивільних громадян, так і комбатантів, зокрема, права на життя, свободу та особисту недоторканність. УВКПЛ перевірило численні твердження про вбивства та сумарні страти, свавільні затримання й насильницькі зникнення, катування та жорстоке поводження, а також про сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом» [1].

Українська держава зіткнулась з вагомим труднощами зумовленими необхідністю захищати територіальну цілісність, незалежність і державний суверенітет та водночас здійснювати ефективне гарантування прав людини. Конституція України у статті 3 проголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [2]. Таким чином, Основний Закон України закріплює двосторонній та взаємний зв'язок держави та людини, що передбачає наявність взаємних прав і обов'язків. Найбільш вагомим обов'язком України перед людиною є забезпечення її прав і свобод. Зі змісту ч. 2 ст. 3 Конституції України також випливає, що Україна гарантує права і свободи всіх осіб, які перебувають на її території, незалежно від громадянства та інших ознак. Тобто «утвердження й забезпечення прав і свобод людини» має абсолютний характер, що базується на принципі рівності, закріпленому статтями 21, 24 Конституції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конституційні гарантії забезпечення прав і свобод людини і громадянина – це не нова тематика для наукових досліджень. Права та свободи людини і громадянина досліджували такі вчені, як Л. Воєводін, Ю. Гаруст, А. Крусян, В. Лазарєв, О. Лисенков, Т. Малиновська, О. Марцеляк, А. Олійник, В. Погорілко, П. Рабінович та ін. Проте останні події 2022 року вносять нові акценти та ставлять нові питання перед науковим колом правників. Все більше науковий інтерес торкається питання аналізу впливу війни на реальний обсяг прав і свобод людини опосередкований не тільки зовнішнім впливом, але й внутрішніми обмеженнями, зумовленими введенням правового режиму воєнного стану.

Мета статті. Метою нашого дослідження є виокремлення дієвих механізмів забезпечення прав людини через призму конституційних гарантій.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи багатогранні аспекти гарантування конституційних прав і свобод, умовно їх можна поділити на дві великі категорії: міжнародно-правові та внутрішньо-національні. Україна є активним учасником міжнародних відносин. Україною ратифіковано більшість міжнародно-правових актів, спрямованих на захист прав людини. Міжнародні документи з прав людини закріплюють різнопланові стандарти: стандарти нормативного закріплення у національній правовій системі каталогу прав і свобод; принципи, на яких ґрунтуються відносини між особою та державою; засоби забезпечення ефективної реалізації прав і свобод; стандарти захисту та гарантування прав і свобод; граничні межі допустимих обмежень прав і свобод людини з боку держави.

Необхідно відзначити, що міжнародна регламентація прав людини є доволі абстрактною, принципи та норми міжнародних актів мають оціночний характер. П.М. Рабінович називає такі норми «терміні-поняття». Вони фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст та обсяг прав людини, що зумовлені досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держави щодо їх забезпечення, охорони та захисту й передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або суто політичного характеру [3, с. 24].

Наявність дієвого внутрішньо-національного конституційного механізму забезпечення та захисту прав людини в цілому, а також відповідальності держави перед особою, є тим чинником, що формує у правосвідомості людини уявлення про справедливість, ефективність існуючої державної влади, забезпечуючи тим самим її легітимність [4, с. 381]. Тобто держава, закріплюючи в нормах Основного Закону принципи демократизму, верховенства права, законності, гуманізму, соціальної держави, бере на себе обов'язок забезпечити реалізацію прав людини та гарантувати її свободи, а також створити необхідні та достатні умови захисту прав і свобод людини.

Вагомою проблемою реалізації прав людини є наявність дієвих засобів та правових заходів щодо втілення та захисту цих прав. Тому просте закріплення прав людини в Конституції держави не гарантує їх ефективну реалізацію. У даному випадку погоджуємось з пропозицією Т.М. Заворотченко вважати механізм забезпечення прав людини системою заходів зі створення умов для здійснення основних прав і свобод людини, а завданням цього механізму - охорону, захист, відновлення порушених прав [5, с. 229].

Права і свободи людини в умовах воєнного стану зазнають значних трансформацій негативного характеру, що зумовлено об'єктивними причинами. Першочерговою задачею держави у період війни є захист суверенітету, незалежності, територіальної цілісності. На перший план виходять заходи безпеки, оборони та військової необхідності, що часто неможливо сумістити з абсолютним дотриманням та реалізацією всіх прав і свобод осіб, що перебувають на території ведення війни.

Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Основний Закон України (у статті 64) передбачає можливість встановлення окремих обмежень прав і свобод в умовах воєнного і надзвичайного стану. Особливості введення та правового режиму воєнного стану регулюється Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII [6]. Стаття 1 цього Закону декларує, що воєнний стан – це особливий правовий режим, який вводиться в країні або окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Введення воєнного стану передбачає можливість надання відповідним існуючим органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки. Також у відповідності з потребами воєнного стану може бути ухвалене рішення про утворення військово-цивільних адміністрацій. Окрім цього надзвичайне законодавство, а саме Указ Президента про введення воєнного стану, затверджений відповідним Законом України, повинні містити чіткий перелік можливих обмежень прав людини. Цей перелік повинен відповідати принципу мінімальної необхідної достатності та передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Реалізація встановленого законодавством України механізму введення воєнного стану відбувалося двічі. Перший раз воєнний стан був введений 26 листопада 2018 року. Це було пов'язано з імовірною загрозою ескалації збройного конфлікту з боку Російської Федерації. Був прийнятий Указ Президента України від 26.11.2018 р. № 393 "Про введення воєнного стану в Україні" із застереженням, встановленим Законом України від 26.11.2018 № 2630-VIII Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні" [7]. Застереження стосувались обмеження території введення воєнного стану. У даному випадку Верховна Рада України виступила дієвим «запобіжним» органом у демократичній системі «стримувань і противаг», який виступив на захисті суспільного інтересу та дієвої реалізації принципу мінімальної необхідності та достатності у застосуванні надзвичайних механізмів обмеження прав людини. У наслідок цього воєнний стан був введений не на всій території України, а тільки на її частині, а саме: в Вінницькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Харківській, Чернігівській, а також Донецькій, Запорізькій, Херсонській областях та внутрішніх водах України Азово-Керченської акваторії) і діяв протягом 30 днів.

Вдруге введення воєнного стану було зумовлено повномасштабним вторгненням армії РФ на територію України 24 лютого 2022 року. Указом № 64/2022 Президент України ввів в Україні воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року, що було затверджено Верховною Радою України у той самий день (Законом України № 2102-IX 24 лютого 2022 року) [8]. Далі строк дії цього указу продовжувався. Останнє рішення щодо продовження воєнного стану на території України з 05 години 30 хвилин 23 серпня 2022 року строком на 90 діб було затверджене Указом Президента України від 12.08.2022 № 573/2022 (затверджено Законом № 2500-IX від 15.08.2022) [9].

Указом Президента № 64/2022 були визначені можливості впровадження обмежень прав і свобод людини і громадянина. А саме, у п. 3 встановлено, що можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 - 34, 38, 39, 41 - 44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що

необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені ч.1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [8]. Таким чином, уповноважені законом органи влади отримали право доступу до інформації про особу та її особисте життя, а також набули можливості за необхідності застосовувати заходи щодо обмеження наступних прав людини: недоторканості житла; таємниці листування, свободи збирання та поширення інформації; свободи пересування; свободи думки і слова; право на вибори та референдум, збори, мітинги, походи і демонстрації; право власності; трудові права та право на підприємницьку діяльність; право на освіту.

У даному випадку, на нашу думку, необхідно чітко усвідомлювати той необхідний рівень обмежень прав людини, який би задовольняв усі необхідні потреби збройних сил та інших інституцій державного механізму щодо виконання покладених на них функцій і завдань із захисту держави та населення. Заходи, що застосовуються у зв'язку з введенням воєнного стану повинні враховувати приписи актів міжнародного права із захисту прав людини та правил ведення війни, таких як: Загальна декларація прав людини ООН (1948 р.), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї (Гаага, 1907 р.), Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925 р. тощо, Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1929 р., Лондонський протокол про дії підводних човнів проти торговельних суден у воєнний час 1936 р., пакет Женевських конвенцій, що стосуються поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях і потерпілих у корабельній аварії із складу збройних сил на морі, поводження з військовополоненими, захисту цивільного населення під час війни (1949 р.), Гаазька конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 р., Конвенція про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1971 р. (в основу Конвенції покладено проект, поданий групою країн з участю України), Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 р., Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що заподіюють надмірні пошкодження або діють невибірково 1981 р. тощо [10]. Таким чином, можливий вплив на права людини не може мати наслідком будь-які прояви дискримінації та приниження людської гідності.

Треба наголосити на тому, що ч. 2 статті 64 Конституції України встановлений чіткий перелік прав і свобод, які є абсолютними і не можуть бути обмежені ні за яких обставин. Це права і свободи людини, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України. Проаналізувавши зміст цих статей, можемо констатувати, що не підлягають обмеженню з боку держави України чи інших суб'єктів такі права і свободи людини та їх конституційні гарантії, як:

- гарантії рівності (ст. 24);
- гарантії громадянства та свобода вибору громадянства (ст. 25);
- право на життя та право кожного на повагу до його гідності (ст. 27, 28);
- право кожної людини на свободу та особисту недоторканість та конституційні гарантії дотримання прав людини під час арешту або затримання (ст. 29);
- право на звернення (ст. 40);
- право на житло та соціальні гарантії цього права (ст. 47);
- право на шлюб, гарантії сімейних прав та прав дітей (ст. 51, 52);
- гарантії судового захисту прав і свобод, право на звернення за захистом своїх прав і свобод та право на професійну правничу допомогу, гарантії справедливого судочинства та презумпція невинуватості (ст. 55, 59, 61, 62, 63);
- право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56);
- право знати свої права та обов'язки та гарантії законності (ст. 57, 58, 60 Конституції України).

Верховна Рада України за період дії воєнного стану ухвалила уже не один закон щодо захисту прав людини. Необхідно звернути увагу на Закон України від 24.03.2022 № 2155-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної

допомоги», Закон України від 01.04.2022 № 2174-IX «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України», Закон України від 21.04.2022 № 2220-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану» та ін. Також 29.07.2022 Законами України № 2488-IX, 2489-IX, 2490-IX було внесено ряд позитивних змін у Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо посилення гарантій соціального захисту, а саме: щодо системи переходу від військової кар'єри до цивільного життя, щодо призначення і виплати одноразової грошової допомоги, щодо рівних можливостей матері і батька, які є військовослужбовцями, на догляд за дитиною в особливий період.

Висновки. Безперечно, закріплення та гарантування незламного дотримання та безперешкодної реалізації основоположних прав і свобод людини і громадянина є вагомим інструментом у механізмі захисту прав людини з боку Основного Закону України. Проте за наявності реальної зовнішньої загрози та воєнного вторгнення держава повинна балансувати між застосуванням сили та всіх засобів військового механізму з одного боку та встановленими Конституцією України обмеженнями. Обмеження прав людини спричинені підвищеною потребою застосувати всі необхідні заходи щодо захисту життя, здоров'я людей, їх гідності, а також в інтересах національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності держави. Враховуючи обставини міждержавного воєнного конфлікту, на нашу думку, слід більше уваги приділити міжнародним нормам щодо правил ведення війни та гарантування прав людини у цій сфері з максимальною реалізацією цих норм у всіх сферах правовідносин.

Література:

1. ООН: порушення прав людини на війні в Україні шокуючі URL:<https://www.dw.com/uk/oon-viina-v-ukraini-pryzvela-do-shokuiuchykh-porushen-prav-liudyny/a-62302456>
2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Рабінович П.М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 1. С. 24.
4. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. / Н. В. АніП78 щук, М. В. Афанасьєва, Н. М. Бакаянова та ін.; за заг. ред. А. Р. Крусян та А. А. Єзерова. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 524 с. (Серія «Проблеми сучасної конституціоналістики». Вип. 4: Конституційне гуманітарне право).
5. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2002. 222 с.
6. Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
7. Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні". Закон України від 26.11.2018 № 2630-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-19#Text>
8. Про введення воєнного стану в Україні Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
9. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні" Закон України від 15.08.2022 № 2500-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2500-20#n2>
10. В. С. Семенов. Закони та звичаї війни . Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. — Т. 2 : Д — Й. — 744 с. URL: <https://cyclop.com.ua/content/view/1083/58/1/6/#12642>